

HÖRCSIK RICHÁRD

egyetemi tanár
Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Egyháztörténeti Tanszék
richard.horcsik@parlament.hu

TÓTH ENDRE TEOLÓGUSPROFESSZOR,
1947–1950 KÖZÖTT A DEBRECENI EGYETEM
HITTUDOMÁNYI KARA,
1950–1958 KÖZÖTT A DEBRECENI REFORMÁTUS
TEOLÓGIAI AKADEÉMIA DÉKÁNJA

Tóth Endre (1899–1970) előbb pápai, majd debreceni református teológiai tanár egyháztörténész élete és munkássága sajátos magyar 20. századi értelmiségi sors. Miközben csendes alkata révén nem vágyott hivatali feladatokra, a zaklatott történelmi körülmények évtizedeken át komoly egyházi tisztségek betöltésére kényszerítették. A Pápai Református Teológiai Akadémián és a Dunántúli Református Egyházkerületben az 1920-as évek közepétől két évtizeden át különböző tisztségeket töltött be, majd 1947–1950 között a Debreceni Egyetem Hittudományi Karának, ezt követően az állami egyetemből kiváló és a Református Kollégium keretében működő Református Teológiai Akadémiának professzora, 1948-tól egy évtizeden át dékánja. Bölcsességének és alázatos magatartásának is köszönhető, hogy a debreceni lelkészképzés, korábbi egyetemi színvonalát megőrizve, komolyabb veszteségek nélkül vészelte át története talán legnehezebb évtizedét. Tóth Endre irányítása mellett történt meg 1950-ben az állami egyetemből való kiválás, a Kollégiumba való átköltözés, az iskolák államosítása után a sárospataki teológusdiákok befogadása és az 1956-os események hullámveréseinek feldolgozása, miközben a Tiszántúli Egyházkerületben két ízben püspökváltás is történt (Debrecenbe érkezésekor még tanszéki elődje, Révész Imre, 1948 után Péter János, majd 1957-től Bartha Tibor volt a püspök). Intézményvezetői munkája mellett egyháztörténészként iskolateremtő oktatói és tudományos tevékenységet is végzett.

Kulcsszavak: Pápa, Debrecen, református lelkészképzés, exodus, 1956, egyháztörténet-írás

ENDRE TÓTH, PROFESSOR OF THEOLOGY, BETWEEN 1947 AND 1950, DEAN OF THE FACULTY OF THEOLOGY OF THE UNIVERSITY OF DEBRECEN, BETWEEN 1950 AND 1958, DEAN OF THE REFORMED THEOLOGICAL ACADEMY OF DEBRECEN. The life and work of Endre Tóth (1899–1970), a reformed theological professor and church historian, first in Pápa and later in Debrecen, is a unique Hungarian 20th-century intellectual destiny.

Beérkezett 2025. 04. 15.

Közlésre elfogadva 2025. 05. 15.

Copyright GERUNDIUM

While his quiet character made him averse to official duties, the troubled historical circumstances forced him to hold serious church offices for decades. He held various posts at the Reformed Theological Academy of Pápa and the Transdanubian Reformed Church District from the mid-1920s for two decades, then became professor at the Faculty of Theology of the University of Debrecen between 1947 and 1950. He was then professor at the Reformed Theological Academy, after the Theological Faculty seceded from the State University and operated under the Reformed College, and dean for a decade from 1948. It is also thanks to his wisdom and humility that the pastoral education in Debrecen, while maintaining its former academic quality, has survived perhaps the most difficult decade in its history without serious losses. Under the direction of Endre Tóth, in 1950 the separation from the state university, the move to the college, the admission of theology students from Sárospatak after the nationalization of schools, and the processing of the upheavals of the 1956 events took place, while the Transstibiscan District changed bishops twice (when he arrived in Debrecen, Imre Révész, his predecessor at the department, was still the bishop; after 1948, János Péter, and from 1957 Tibor Bartha was the bishop). In addition to his work as head of an institution, he also performed educational and scientific activities as a church historian.

Keywords: Pápa, Debrecen, Reformed Pastoral Education, Exodus, 1956, writing of Church

Életútja

Tóth Endre 1899. december 7-én született Hajdúszoboszlón, ahol elemi iskoláit is elkezdte.¹ Mivel édesapját 1911-ben a pápai Református Kollégium ének- és zenetanárának választották, a család Pápára költözött. Tóth Endre itt folytatta iskoláit, a gimnázium felsőbb osztályait 1917-ben, a teológiát pedig 1921-ben végezte el. A család és a kollégium olyan körülményeket biztosított, ahol saját szavai szerint „*Isten iránti odaadó tiszteletre, református örökségünk, magyar népünk megbecsülésére, hitvalló életfolytatásra, hazaszeretetre tanítottak, ahol pásztori gondoskodás mellett őrizték a kollégium erkölcsi és szellemi tartását*”.²

Tehetségére már teológus korában felfigyeltek, így vált lehetővé, hogy a harmadik évfolyam elvégzése után két évet a hollandiai utrechti egyetemen tölthetett. Hazatérve Kaposvárott lett hitoktató lelkész. 1924-ben helyettes tanárként meghívták a Pápai Református Teológiai Akadémiára. Hároméves helyettes tanári működése alatt magántanári képesítést szerzett. 1927-től húsz éven át az Akadémia rendes tanára az egyháztörténeti tanszéken, majd közben 1931 és 1937 között ellátta a gyakorlati teológiai tanszék teendőit is. Az 1928-ban Pitze Ilonával kötött házasságát Isten négy gyermekkel áldotta meg.

¹ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 652–653.

² PÓROR Imre, „Tóth Endre születése, neveltetése, pápai munkássága”, in *Pápa és Debrecen. Emlékkönyv Dr. Tóth Endre egyháztörténész professzor születésének 100. évfordulójára*, szerk. ZSENGELLÉR József (Pápa: Pápai Református Teológiai Akadémia, 2000), 14.

Az 1932/33-ik és az 1934/35-ik tanévekben a Teológiai Akadémia igazgatója volt. 1935-től 1938-ig egyházkerületi missziói előadó és az *Élet Útja* című egyházkerületi lap szerkesztője (1937–1939). A Dunántúli Református Egyházkerület főjegyzői tisztét 1943 és 1947 között töltötte be. A háború alatt a főiskolai köztartás vezetője is volt.

Életében és munkásságában jelentős változást hozott, amikor 1947-ben egyetemi tanárrá választották Debrecenben, ahol a „*nagyobb tudományos lehetőség és presztízs*”³ reményében újult erővel fogott tanári és kutatói munkájához, ahogy maga fogalmaz: „[...] *Eddigi munkámmal, Isten segítségével törekedtem művelni a történettudományt s a jövőendő lelkésznevezdek nevelését. Mostani többre bízatom nagy elkötelezettséget jelent számomra. Minden örömmel folytatni s fokozni igyekszem ezt a munkát.*”⁴ A teológiai kar 1950-ben történt kiválása után pedig haláláig, 1970-ig töltötte be professzori állását a Debreceni Református Teológiai Akadémia egyháztörténeti tanszékén.⁵ Debreceni évei alatt is folytatta egyháztörténeti munkásságát, miközben az 1950/51-es tanévtől nyolcszor választották a teológia dékánjává.⁶

Páparól Debrecenbe (debreceni megválasztása)

Tóth Endre Pápan tudományos és oktatói tevékenysége mellett jelentős egyházkerületi feladatokat látott el. 1939 óta presbiter, 1941-től egyházmegyei tanácsbíró volt. Mint egyházkerületi missziói előadó évekig járta az egyházkerületet, 1943-ban a kerület lelkészi főjegyzőjévé választották.⁷ Pályája tehát jelentősen fölfelé ívelt a dunántúli egyházkerületben. Ennek ellenére nem felejtette el szűkebb szülőhazáját, a Hajdúságot és Debrecen sem. Talán ez is közrejátszott abban, hogy egy lehetséges egyházkerületi karrier helyett tudományos pályájának továbbépítését választotta, amikor 1946-ban beadta pályázatát a Debreceni Egyetem Hittudományi Karára, a Soós Béla 1945-ben bekövetkezett halálával megüresedett egyháztörténeti tanszékre, hiszen ez volt a legrangosabb a református teológiaiak között.⁸ Nem véletlen, hogy sok szaktekin-tély pályázott az állásra,⁹ s talán ezért is sikeredett az eljárás elég hosszadalmasra, és igen nehezen született meg az egyetem végső döntése.

³ PÓTOR Imre, „Tóth Endre debreceni munkássága”, in *Pápa és Debrecen*, 30.

⁴ Tóth Endre levele a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Debrecen, 1947. július 29. TtREK, R. 4300.

⁵ „Dr. Tóth Endre ny. r. tanár – 1947. V. 19. – 1950. VIII. 31.” MUDRÁK József, „Szemináriumok, intézetek, klinikák vezetői és szakelőadók a Debreceni Tudományegyetemen (1914–1950). Adattár”, *Gerundium* 1, 1. sz. (2010): 124.

⁶ Lásd erre vonatkozóan bővebben: PÓTOR Imre, „Tóth Endre debreceni évei”, *Református Egyház* 46, 11. sz. (1994): 252–255.

⁷ CSOHÁNY János, „Tóth Endre”, *Református Egyház* 33, 3. sz. (1971): 53.

⁸ PÓTOR „Tóth Endre debreceni évei”, 252.

⁹ Bodonhelyi József, Bucsay Mihály, Czakó Jenő, Esze Tamás, Kathona Géza, Márkus Jenő, Miklós Ödön és Tóth Endre jól csengő nevek voltak egyháztörténeti körökben.

A pályázatot először 1946. márciusi határidővel írták ki.¹⁰ A jelölést előkészítő bizottság elnöki tisztségét Révész Imre egyháztörténész professzor, püspök látta el, aki egyértelműen a legjobb jelöltnek Tóth Endrét tartotta, elismerve addigi kiváló kutatásait és publikációit. Ennek ellenére nem hirdettek eredményt. Ezután Révész Imre a püspöki hivattal járó teendőire hivatkozva bejelentette, hogy az 1945/46-os tanév végétől nem tudja ellátni tovább az egyháztörténeti tanszék helyettesítését, és a további pályáztatási eljárásban sem vállal szerepet.

A kultuszminiszter új pályázat kiírására szólította fel a Kart, amely 1946. október 15-én jelent meg, s a november 12-i határidőre kilencen jelentkeztek.¹¹ Az előkészítő bizottság referense most Erdős Károly professzor lett, aki sorra értékelve a pályázatokot, Tóth Endrével kapcsolatban megismételte Révész elismerő szavait, miszerint ő a legrégebbi állandó munkása a magyar református egyháztörténelemnek, s munkássága tartamban, mennyiségben, minőségben és értékben kiváló. Erdős ugyanakkor saját jelöltjét, a fiatal Bodonhelyi Józsefet vele együtt az első helyre sorolta. A tanári kar két táborra szakadt, s ezt az is mutatta, hogy a december 7-ei kari ülésen titkos szavazással Tóth Endrét végül csak a második helyen jelölték. De ez sem vezetett eredményre. Így 1947. április 22-én újabb határozattal szorgalmazták, hogy a miniszter végre a kari javaslatnak megfelelő előterjesztést tegyen a köztársasági elnöknek.¹² A huzavonának végül is Czeglédý Sándor dékánnak a kultuszállamtitkárral folytatott egyezkedése vetett véget: abban állapodtak meg, hogy a magyar református egyháztörténelem első számú szakemberének, Révész Imrének a véleményét fogadják el, s így a köztársasági elnök 1947. május 19-én, élve a szabályzat által adott lehetőséggel, a második helyen jelölt Tóth Endrét nevezte ki a debreceni hittudományi kar egyháztörténeti tanszéke nyilvános rendes tanárának az 1947/48. tanévtől kezdve.¹³ Ezt a pozíciót 1950. augusztus 31-ig töltötte be, amikor is a hittudományi kart leválasztották az egyetemről. Így lett Tóth Endre a Tiszántúli Református Egyházkerület ekkor alakult Debreceni Református Teológiai Akadémiáján jogfolytonosan az egyháztörténet professzora egészen 1970-ben bekövetkezett haláláig.

Az 1947/48-as tanévet tehát már családjával együtt új környezetben kezdhette meg. Fizikailag is – a hosszú bizonytalanság után – végre méltó helyre költözhetett, a Nagyerdő egyik tanári villájába.¹⁴ Teljesült régi álma, ugyanis a Pápán eltöltött két évtized alatt sohasem feledkezett meg Debrecenről. Nem véletlen, hogy 1926-ban a debreceni egyetemre nyújtotta be disszertációját is. A Debreceni Református Kollégium ju-

¹⁰ *Hit–Tudomány–Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása...* II., szerk. Kovács I. Gábor (Budapest: Eötvös Kiadó, 2014), 132.

¹¹ FEKETE Károly, „Református teológiai oktatás a Debreceni Egyetem keretein belül 1912–1950”, in *Örökkévaló tettek. Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2019), 186.

¹² *Hit–Tudomány–Közélet*, 132.

¹³ DE HTK 11947/48 Jkv. 1947. szeptember 10. I. rendes ülés, 3. szám.

¹⁴ PÓROR, „Tóth Endre debreceni évei”, 252.

bileumi ünnepségeire (1938-ban ünnepelte alapításának 400. évfordulóját) írott egyik cikkében párhuzamot is vont a két város között,¹⁵ s a debreceni professzorokkal, Révész Imrével, Makkai Sándorral vagy Kállay Kálmánnal szoros baráti, illetve szakmai kapcsolatot ápolt. Most, hogy elfoglalhatta debreceni egyetemi katedráját, úgy tűnt, hogy végre kiteljesedhet szakmai karrierje is.

1. kép. Az egyetem Hittudományi Karának pecsétje a fordulat éve előtt

A debreceni egyetemi évek (1947–1950)

Tóth Endre 1947 őszén kezdte meg professzori működését a debreceni egyetemen. Tervezett nyugodt egyetemi tanári, oktatói és kutatói munkáját azonban – a kialakult „politikai körülmények” következményeként – fokozatosan felváltotta az „állandó küzdelem.” Hiszen a következő tanévtől (1948/49) dékánná választották, majd 1949/50-ben prodeán lett, amivel óriási felelősség és teher nehezedett a vállára.¹⁶ Alig foglalta el professzori székét, az 1948-as kommunista hatalomátvétel a debreceni egyetem életére is csakhamar rányomta bélyegét. Ennek félreérthetetlen jeleként ekkor kezdődik el a hittudományi fakultás leválasztása az egyetemről, amelynek első felvonása 1949 első felére esik, a Karnak az egyetem központi épületéből való kiköltöztetésével. Az ezzel kapcsolatos tárgyalások, egyeztetések, az átalakítások szervezési munkái nagyrészt Tóth Endre dékánra, majd prodeánra nehezedtek. Mindezek óriási kihívást és lelki terhet jelentettek számára.

A háború utáni első évek „*furcsa kettősségben teltek.*”¹⁷ A koalíciós időszak elején ugyan még voltak biztató jelek a hittudományi kar kibontakozására, de a kormányzat a teológiai képzés lehetőségeit egyre inkább igyekezett beszűkíteni. A fordulat évében pedig világossá vált, hogy a politikai-hatalmi váltás után az uralkodó kommunista párt ideológiai okokból sorvasztani akarja az egyházi – köztük a debreceni – felsőoktatást.¹⁸

¹⁵ TÓTH Endre, „Debrecen és Pápa”, *A mi utunk* 1939. június, 9. Idézi: PÓTOR, „Tóth Endre debreceni évei”, 252.

¹⁶ *Hit–Tudomány–Közélet*, 132.

¹⁷ FEKETE, „Református teológiai oktatás...”, 186.

¹⁸ LADÁNYI Andor, „Az egyházak és a felsőoktatás 1945–2000.” *Múltunk* 49 (2004)/3, 3–20.

Mindez egyre több napi küzdelmet jelentett a Karnak, és így Tóth Endre dékánnak is. Ilyen volt például a központi épületben a hittudományi kar helyiségeiért folytatott harc. Állandóan szóvá kellett tennie, hogy a postahivatal, az elemi iskolai oktatás, az egyetemi tanácsjegyzői iroda vagy a Nyári Egyetem igazgatói irodája számára „igénybe vett” helyiségek a hittudományi kart illetik.¹⁹

Szinte folyamatosan napirenden maradt a hittudományi kar helyzetének kérdése, hiszen egyre nyilvánvalóbbá vált a központi épület túlszűfolttsága az újabb intézmények betelepítésével.²⁰ A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter 1949. február 16-án kelt leiratában egyszerűen közölte a hittudományi kar dékánjával, hogy a természettudományi fakultás elhelyezése miatt a kormánzatnak szüksége van a teológia által a központi épületben használt helyiségekre.²¹ Egyre gyakrabban hangzott el: „*költözzön vissza a hittudományi kar a Református Kollégium épületébe.*”²² De vihart kavart Kossuth Lajos születésének 150. évfordulóján és az 1848-as centenáriumi ünnepségek apropóján az egyetem átnevezésének az erőltetése is, amit Tóth Endre vezetésével a hittudományi kar egyértelműen elutasított.²³

Ugyancsak komoly harcot jelentett Tóth Endre dékán számára a teológus egyetemi hallgatók szociális juttatásainak megcsorbítása is. „*Egy 1948 novemberében írt beadvány szerint, a diákjóléti gyűlésen csak öt teológus részére szavaztak meg segílyt, azért, mert a teológusok az egyetemi hallgatók között olyan magatartást tanúsítanak, amely legenyhébben passív resistenciának nevezhető, ezen magatartáson változtatni kell [...].*”²⁴ Az ehhez hasonló kifogások később egyre szaporodtak.

A háttérben egyéb bizonytalansági tényezők is tépázták a Hittudományi Kar reoméját. 1948-tól a hittudományi karok már Budapesten és Sopronban is élet-halál harcukat vívták. A küzdelem az 1950. évi 23. számú törvényerejű rendelet megjelenésével ért véget, amely kimondta a hittudományi karok egyházi kézbe adását.²⁵ Ez megpecsételte a debreceni kar további sorsát is, egyben meghatározta azokat a tárgyalásokat is, amelyeket az Egyetemi Tanács az Egyházkerület Elnökségével és a hittudományi karral folytatott. Ezzel végképp visszafordíthatatlanná vált a hittudományi kar kiválása a Debreceni Tudományegyetemből.

A tény ekkorra már mindenki számára világos volt: költözni kell! De hová? Hiszen az ősi kollégiumi épületben az ott időközben államosított általános iskola foglalta el a helyet, amelynek kitelepítése további nehézségeket okozott, de egyben előfeltétele is volt a Hittudományi Kar egyházkerületi befogadásának. Ebben a helyzetben Tóth

¹⁹ DE HTK 1947/48. Jkv. 1947. szeptember I. rendes ülés, 53. szám.

²⁰ A Nevelői (Pedagógiai) Főiskola elhelyezése, az 1948/49-es tanévben a természettudományi kar megalkotása.

²¹ TIBORI János, *Három tanulmány* (Debrecen: TtRE Levéltára, 1998), 110.

²² FEKETE, „Református teológiai oktatás...”, 190.

²³ DE HTK 1947/48. Jkv. 1948. április 23. IX. rendes ülés, 336. szám.

²⁴ Tóth Endre iratainak jelzete: TtREK – R 4298/6.

²⁵ Szövegét közli: *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József (Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), 332–334.

Endre vállára nehezedett a probléma megoldása. A minisztériummal folytatott tárgyalásokat ő vezette, amelynek döntő pontja az egyetemi ügyosztály vezetőjével való találkozója volt 1949. március 1-jén.²⁶ Ennek értelmében a költözéssel járó kérdéseket miniszteri bizottság hivatott felügyelni. A lefaragott állami költségek miatt azonban csak 1949 késő őszen kezdődtek meg az átalakítások a Református Kollégium épületében, és lassan haladtak előre. Az ügyek intézésével ekkor Pákozdy László Márton dékán mellett Tóth Endre prodekánt bízták meg, Czeglédy Sándor és Török István professzor kollégáival együtt.²⁷ Végül is a költözés az 1949/50-es tanév végéig elhúzódott.

Így a teológiai oktatás az egyetemről való kiválásával és kiköltözésével 1950-ben visszatért a Debreceni Református Kollégium falai közé. E feladat emberfeletti erőfeszítést kívánt Pákozdy László mellett elsősorban Tóth Endrétől, a Kar akkori vezetőitől. „A debreceni hittudományi kar a második világháború utáni gyors politikai változások és átalakulások között is arra törekedett, hogy eredeti küldetéséhez méltóan megőrizze a református keresztyén teológia oktatásának kereteit, és átmentse egy új, sok bizonytalanságot tartogató korszakra.”²⁸ Ebben elvitathatatlan szerepe volt Tóth Endrének.

2. kép. Az egyetem Hittudományi Karának pecsétje a fordulat éve után

Egyetemi Karból Teológiai Akadémia (1950)

Tóth Endrének nemcsak az egyetemről való kiválás és költözés levezénylésének nehéz munkája adatott meg, hanem a Református Kollégium kebelébe visszatért Teológiai Akadémia életének megszervezése és beindítása is. A helyzetet nehezítette, hogy a gyakorlati teológiai képzést korábban segítő, a Kollégium intézményi keretei között működő Lelkészképző Intézet 1950. július 31-én bezárta kapuit,²⁹ éppen az egyetemi Hittudományi Kar megszűnése miatt. Az 1950. szeptember 23-án megtartott kari ülésen Péter János püspök az egyházkerület nevében köszönetet mondott a dékánnak és Tóth

²⁶ FEKETE, „Református teológiai oktatás...”, 190.

²⁷ DE HTK 1949/50. Jkv. 1949. szeptember 8. I. rendes ülés, 48. szám.

²⁸ FEKETE, „Református teológiai oktatás...”, 194.

²⁹ FEKETE Károly, „A Lelkészképző Intézet”, in *Őrállóvá tettek*, 215–227.

Endre megbízott prodékánnak az átalakulás ideje alatt végzett szolgálataikért. De nem maradt el Pákozdy László Márton dékán halála sem, „[...] *aki megleg köszönetet mondott, hogy a prodékán szinte megfelezte a dékánság terhét, állandóan helyt állt távollétében, végezve az iskola vezetésének feladatait*”.³⁰ Az is magáért beszél, hogy a kar nyolc tagja közül heten szavazták meg, hogy Tóth Endre legyen a Teológiai Akadémia első dékánja.

Személye biztosíték volt az átmenet zökkenőmentes lebonyolítására. Egyrészt kiváló vezetői tapasztalatai voltak, másrészt ezzel egyfajta jogfolytonosság valósult meg a két intézmény között. Fontos volt ez a pártállam szorításában élő tiszántúli gyülekezetekben működő lelkészek „*lelki biztatásában*” is. Ez a tény ugyanis azt üzentte, hogy a teológiai oktatás ugyan kiesett a korábbi egyetemi életből, de az új kollégiumi (főiskolai) keretek között is meg tudja őrizni azt a színvonalat és tartalmat, amely naggyá tette évszázadokon át, továbbá hogy a lelkészutánpótlás tekintetében sem fognak hiányt szenvedni. Ebben az átmenetben Tóth Endrének kulcsszerep jutott, aki a teológusképzést az új szervezeti keretek között valóban zökkenőmentesen újjá is szervezte.

Az induló Teológiai Akadémia működését két dokumentum alapozta meg. Az egyik a *Pro Memoria*, amelyet a Kar 1950. június 21-én készített: ez rögzítette az intézményi átalakítás fő vonalait.³¹ A másik az az *Egyezmény*,³² illetve megállapodás, amelyet 1950. szeptember 4-én a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Tiszántúli Református Egyházkerület kötött az egyetemből való kiválás kérdésének rendezéséről.

A Tóth Endre által végső formába öntött *Pro Memoria* az újrakezdés legfontosabb teendőit foglalta össze: úgy mint az új intézmény tudományos jellegének biztosítása, a kar tudományos és irodai felszerelésének átadása, az átköltözéssel kapcsolatban vállalt munkák befejezése, illetve pénz- és lakásügyi kérdések.

Szinte magától értetődő, hogy a Kar az újonnan alakuló intézmény tudományos színvonala érdekében első helyen ahhoz ragaszkodott, hogy „[...] *a négyszázéves története és fokozatos emelkedése folyamán elért tudományos színvonalát a kiválás ne érintse*”,³³ vagyis a teológiai doktorátus és a magántanári képesítés joga megmaradjon. Sőt kérte, hogy az intézmény nevében is megjelenjen az *egyetemi fokú* kifejezés, hivatkozva arra, hogy a debreceni teológia intézménye ne részesüljön mostohább elbánásban, mint a kolozsvári. A tudományos színvonal megőrzése érdekében ugyancsak kérte, hogy a Hittudományi Kar egész tudományos és irodai berendezését, azaz a 8+1 szeminárium könyvtárat könyveivel és berendezéseivel együtt, a dékáni hivatal teljes felszerelését és az egyetem könyvtárának a teológiai és vallástudományi anyagát jelenlegi állapotában adják át a „*kollégiumi Hittudományi Kar*” számára.

³⁰ TtREL.II. 2. a. 1950. szeptember 23. alakuló ülés 1. szám.

³¹ Pro memoria, a Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Karának az egyetemről történő kiválásával kapcsolatban, 1950. június 21., in *Őrállóvá tettelek*, 223–227.

³² Kocsis Elemér, „A Debreceni Református Teológiai Akadémia megalakulása és működése a Kollégiumban”, in *A Debreceni Református Kollégium története*, 332–334.

³³ FEKETE, „A Lelkészképző Intézet”, 223.

Talán a legérzékenyebb kérdés az volt, amikor az „*államkormányzatot*” arra kérték, hogy államsegélyként folyósítsa az új intézmény számára mindazt, amit már korábban a volt hittudományi karnak 1950-ben bármilyen címen előirányzott. Ugyancsak kérték az államtól az átköltözés alkalmával vállalt munkák befejezését és a tanári lakások biztosítását, mivel a Karnak három tagja egyetemi tanári lakásban lakott, és egyetemi jogviszonyuk megszűnésével onnan ki kellett költözniük.

A *memorandum* alapot szolgáltatott az egyházkerület delegációjának, hogy az állammal folytatott tárgyalások során érvényt szerezhessen a Kar kívánságainak. Az 1950. június 21-én született dokumentumra a szeptember 4-én aláírt egyezmény adta meg a választ. A kérések zöme teljesült. Ezek közül a legfontosabb az „*államsegély*” folyósítása volt, az új intézmény fenntartásához ugyanis az állam azt ígérte, hogy 1968. december 31-ig, egyre csökkenő mértékben ugyan, de államsegélyt folyósít, és intézkednek a tanárok nyugdíjáról is. A másik fontos döntés értelmében a Teológiai Akadémia megkapta az egyetem könyvtárából és egykori szemináriumáiból a teológiai tudományok műveléséhez szükséges könyvállományt.

Hogy a tárgyalások nem mentek teljesen zökkenőmentesen, az is mutatja, hogy például a volt hittudományi kar dékáni hivatalának, tanácsstermeinek, tantermeinek és könyvtári szobáinak bútorzatát az állam nem adta át ingyen a Teológiai Akadémiának, hanem 1968-ig a fenntartó egyházkerületnek csupán bérbe adta, így azokat az Egyházkerület később kénytelen volt megvásárolni.³⁴ De egy másik, ennél sokkal fontosabb kérdés, a tudományos fokozatok megszerzésének lehetősége sem teljesült, így a Kar 1951 óta hiába kérvényezte a felsőbb hatóságoknál a magasabb teológiai tudományos fokozatok adásának jogát.³⁵

Ezzel lezárult az átmenet kritikus szakasza, és 1950 szeptemberében végre az ősi falak között elkezdhette működését a Debreceni Református Teológiai Akadémia. Azt is mondhatnánk, hogy a régi intézmény új köntösben folytatta munkáját, és ami a legfontosabb: a Kollégium közel ötszáz éves történetében nem szakadt meg a teológiai oktatás, hanem a folyamatosságot sikerült megőrizni. Mindez annak a fényében válik igazán jelentőssé, hogy az átköltözést követően alig egy éven belül Pápán és Sárospatakon is megszűnt a református teológiai oktatás.

Az egyházkerület tehát befogadta

„az ősi debreceni Kollégium kebelében annak első tagozataként működő teológiai akadémiát, [...] minden tanárát [...], hallgatóit, tisztviselőjét [...] féltő szeretettel öleli a szívére, őket teljes bizalmáról [...] biztosítja, abban a szilárd reményességben, hogy a lelkészképzés életfontosságú feladatának hordozásában

³⁴ BÖLCSKEI Gusztáv és FEKETE Károly, „Református Teológiai Akadémia – Hittudományi Egyetem 1950–2000”, in *Őrállóvá tettelek*, 272.

³⁵ Az 1952-es Tanulmányi szabályzatban szerepel ugyan két fokozat, a teológiai licenciátus és a teológia magántanári képesítés megszerzésének lehetősége, a Kar erre teljes érvényű engedélyt mégsem kapott. Lásd Kocsis, „A Debreceni Református Teológiai Akadémia megalakulása...”, 315.

és teljesítésében a százados múlt továbbvezetésére hívatott új teológiai akadémia a tiszta, elegyítetlen és teljes evangélium világosságának drága fényszórójává lesz [...].³⁶

3. kép. A Debreceni Református Theológiai Akadémia pecsétje

Akadémiai élet az új keretek között

A Teológiai Akadémia tehát 1950 szeptemberében már a Református Kollégium falai között kezdte meg működését. Az egyetemből történt kiválás drámai eseményeit jól érzékelteti, hogy a Hittudományi Kar még el sem tudott búcsúzni tisztességesen az utolsó ülésén az egyetemi kötelektől. Ezért fordulhatott elő, hogy a szeptember 23-án tartott alakuló, első akadémiai kari ülésük tulajdonképpen az utolsó hittudományi kari ülésük is volt. Az elnöklő Pákozdy László Márton megbízott dékán megnyitójában így emlékezett az átmenet szomorú időszakára:

„Amikor az egyetemi Hittudományi Kar kiválásának híre bizonyossággá kezdett érlelődni, sokszor gondoltam a Hittudományi Kar megtartandó utolsó, ünnepélyes kari ülésére. Mit fogok azon mondani, hogyan fogunk elköszönni az egyetemről? A Hittudományi Kar ezután egészen hirtelen megszűnt. Egy napon valamennyien megkaptuk a végelbánásunkról szóló hivatalos írást és egyetemi Hittudományi Karként többé össze nem gyűlhettünk. A régiek elmúltak – olvastuk az Igéből –, íme újjá lett minden – körülöttünk is. Első akadémiai kari ülésünk valamiképpen az utolsó hittudományi kari ülésünk is.”³⁷

³⁶ TtREL. II. 2. a. 1950–1951. Az 1951. január 11-i VI. sz. rendes ülés jkv melléklete, az 1950. december 14–15-i egyházkerületi közgyűlés 70. sz. másolata.

³⁷ TtREL. II. 2. a. 1950. szeptember 23. alakuló ülés 1. szám.

A pillanat történelmi jelentőségének megfelelően megjelent Péter János püspök és Gavallér Lajos egyházkerületi főgondnok is. A püspök az egyházkerületi tanács határozata értelmében a Debreceni Református Teológiai Akadémiát „*megalakultnak jelentette ki*”, és engedélyt adott a Kar dékánjának és prodeánjának megválasztására. A testület jelen lévő tagjai ezután megválasztották Tóth Endrét az 1950/51-es tanév dékánjának, prodeánának pedig Pákozdy László Mártont.³⁸ A jelenlévők átértézték a teológiai oktatás újraindításának a jelentőségét:

„[...] az egyház lelki testének nagy eseménye történik most – összegezte a püspök. – Ez eseményben az Egyház Urának új biztatásai és új kérdései merülnek fel, amelyeket meghallani s amelyekre válaszolni az új Akadémia, illetve annak tanári kara hivatott.”³⁹

Miután megválasztották Tóth Endrét a Teológiai Akadémia dékánjának, az egyik első teendője volt, hogy búcsúlevelet intézzen a tudományegyetem Tanácsának. Ebben a pár sorban benne van az a sajátos történelemszemlélet, amivel Tóth Endre és professzortársai látták az eseményeket. Jelzése volt annak, hogy a kommunista hatalom durva beavatkozásával egy történelmi folyamat szakad meg. Az egyetemmé válás hosszú folyamatából – a Hittudományi Kar leválasztásával – egyszerűen kidobták a „*református múltat*.” Ők a leválasztást ugyan nem tudták befolyásolni, de arról a történelmi tényről nem mondtak le, hogy magának a tudományegyetem létrejöttének az eredője az a Református Kollégium, illetve annak teológiai fakultása volt, amelynek köszönhetően – alig 40 évvel azelőtt – egyáltalán megalakulhatott az egyetem. Erre emlékeztették a volt kollégáikat.

„Amint az egyetem alakulása idején az egyetem első fakultásait a Debreceni Református Kollégium három akadémiajének átvételével alkotta meg a magyar állam, s így történeti hivatást teljesített a volt hittudományi kar is az egyetemen – úgy tudatában vagyunk annak, hogy megújult világunkban hivatása az, hogy visszatérjen a Kollégiumba s itt munkálkodjék.”⁴⁰

Az akadémiai élet ugyan 1950 őszén elkezdődött, a beköltözés azonban elég döcögösen alakult. A Kollégium igazgatósága még nem tudott elegendő helyiséget biztosítani mindenki számára, s majd csak 1953-tól enyhült a helyzet. Viszont az oktatásban a folytonosságot sikerült biztosítani azáltal, hogy tanulmányi tekintetben a két világháború közötti nagy általánosságban követett egyetemes konventi tanulmányi szabályzatot alkalmazták az oktatásban, amelyhez Tóth Endre hozzáillesztette a korábban

³⁸ TtREL.II. 2. a. 1950. szeptember 23. alakuló ülés 3. és 7. szám.

³⁹ TtREL.II. 2. a. 1950. szeptember 23. alakuló ülés 2. szám.

⁴⁰ Tóth Endre dékán búcsú üdvözlése az Egyetemi Tanácsnak. 1950. október 11. TtREL. II. 2. Dékáni Hivatal iratai 1950–51. 57. d.

a Lelkészképző Intézetben felvett tárgyakat is. A tanszékek tekintetében visszalépés történt. Míg az egyetemen a kar nyolc tanszékkal működött, addig a Teológián hét indult meg.⁴¹ A hallgatók létszámát tekintve sem okozott törést a költözés.⁴² A Lelkészképző Intézet szemináriumából is kollégiumi szoba lett. A teológiai oktatói munka összesen öt előadóteremben, tíz szemináriumi helyiségben és hét tanári szobában folyt.

A külső körülmények azonban továbbra sem voltak kedvezőek a zavartalan munka számára. A Zsinat elfogadta a teológiai akadémiákra vonatkozó törvényét,⁴³ és számukat a korábbi négy helyett kettőre (Budapest és Debrecen) csökkentette. Ráadásul elvette a fenntartói jogot az egyházkerületektől, s azt a maga hatáskörébe utalta, felállítva a zsinati lelkészképzési bizottságot. Ezzel egy veszélyes folyamat indult el, hiszen a teológiák önállósága alapvetően csökkent. Mindezt a Zsinatnak nyilván a pártállam nyomására a „*jobb és hatékonyabb ellenőrzés*” miatt kellett meglépnie.

A régi kollégiumi falak közé történt visszaköltözés megpróbáltatásai után diákok és professzorok egyaránt nyugodt életre és munkára vágytak. Azonban 1951. szeptember elején alig kezdődött el az akadémiai tanév, máris egy váratlan esemény zavarta meg az új intézmény életét: a sárospataki diákok úgynevezett „*exodus*”-a. Az 1951/52-es tanév kezdetén ugyanis 59 sárospataki és egy pápai teológiai hallgatót irányítottak át a megszűnő pataki és a pápai tanári karok Debrecenbe, akiknek egy része, háromheti ott-tartózkodás után engedély nélkül visszatért Patakra. Az ügy nagy hullámokat kavart, és ez volt az első olyan eset, amely az új intézményben próbára tette Tóth Endre vezetői képességeit. Egyben itt mutatkozott meg emberi nagysága is, amennyiben intézményvezető dékánként – ebben a lehetetlen helyzetben – a körülményekhez képest jól oldotta meg az „*ügyet*”. Villámhárítóként igyekezett tompítani az egyházi előljáróság – nyilván a kommunista államhatalom nyomására eszközölt – retorzióit, ugyanakkor megóvni az érintett teológusok egzisztenciáját, lehetőleg a kicsapás elkerülésével. Majd megtartani, s mi több, fokozatosan beilleszteni őket a debreceni Teológia intézményébe. Tóth Endrének nem csekély szerepe volt abban, hogy a patakiak ügyét mind a tanári kar, mind a teológus ifjúság „*empátiával fogadta*”.⁴⁴

A pataki diákok exodus-ügye

A sárospataki diákok „*exodus-ügye*” mutatja, hogy az 1948-as kommunista hatalomátvétel után milyen extrém helyzet alakult ki az egyházakkal kapcsolatban.⁴⁵ Ennek egyik

⁴¹ Vassady Béla 1946-os USA-ba történő távozása után nem töltötték be tanszéki állását.

⁴² 1952 szeptemberében – a volt pataki teológusokkal – már 131 volt a hallgatói létszám. TtREK, Kéziratár, R 3676. sz.

⁴³ 1951. november 21-i ülés.

⁴⁴ BARÁTH Béla Levente, „Sárospataki exodus, Debreceni visszhang”, *Sárospataki Füzetek* 26, 3. sz. (2022), 48.

⁴⁵ FÖLDVÁRYNÉ KISS Réka, „A református egyház a rákosi-korszak egyházpolitikájában. Közelítések, értelmezések”, *Sárospataki Füzetek* 26, 3. sz. (2022): 25–33.

beszédes „lenyomata” volt az ügy, amely Tóth Endre első dékáni esztendejének kezdetére esett. Itt már nemcsak az ideérkező 59 teológus sorsa volt a tét, hanem az újonnan indult Teológiai Akadémia jövője is, mert az esetet beárnyékolta egy korábbi, egyházi körökben komoly visszhangot kiváltó ügy, az 1950-ben a betiltott Bethánia-mozgalmában aktívan részt vevő hallgatók egy csoportjával szemben lefolytatott debreceni fegyelmi eljárás.⁴⁶ Fennállt tehát a veszélye annak, hogy ha rosszul kezelik a renitens volt pataki diákok esetét, akkor a pataki és a pápai teológiák megszüntetése után a debreceni intézmény léte is megkérdőjeleződik.

Ezért érdemes megvizsgálni – a fennmaradt kevés dokumentum alapján –, hogy Tóth Endre dékán irányításával hogyan folyt le a volt pataki teológusok „kihágási ügye”, amely egyben rávilágít arra is, hogy milyen körülmények között folytak a mindennapok a debreceni teológiai akadémián. Tóth Endre vezetésével igyekeztek megőrizni az intézmény „bibliás” küldetését, miközben a kommunista hatalom igényeinek is eleget tenni akaró egyházi vezetők kívánságainak is meg kellett felelniük. A külső politikai helyzet – különösen az egyházi vezetők ellen indított koncepciós perek fényében – amúgy is rányomta a bélyegét az intézmény életére és munkájára. Ezért vált kényessé a pataki ügy, amely nyilván felkeltette a pártállam figyelmét is, hiszen a Szabad Európa Rádió is foglalkozott vele. A kérdés az volt, sikerül-e helyén kezelni, időben „jó útra téríteni őket”, és ezzel elcsitítani a közhangulatot, vagy egy újabb koncepciós ügy rajzolódik ki, amely tovább nehezíti a református egyház és a kommunista államhatalom között amúgy sem felhőtlen kapcsolatot.

A kommunista hatalom – a református egyházzal 1948-ban megkötött Egyezményben foglaltak ellenére – 1951–1952-ben fokozatosan államosította a Sárospataki Református Kollégiumot. Először 1951 nyarán az Egyetemes Konvent „felajánlásaként” a Teológiai Akadémiát szüntették meg, decemberben pedig a Kollégium gazdasági gerincét roppantották ketté a Gazdasági Választmány megszüntetésével. Majd 1952-ben a Gimnáziumot „vette állami kezelésbe” a hatalom, sőt 1953-ban magát az eljárás ellen tiltakozó Tiszán-inneni Református Egyházkerületet is megszüntették, püspökét likvidálták.⁴⁷

A döntő csapást a pataki teológia ügyében a Református Egyetemes Konvent Elnökségének intézkedése jelentette. A fenntartó egyházkerület elnöksége 1951. július 25-én váratlanul egy leiratot kapott, amelyben a színvonalra, anyagi problémákra, a teológiai oktatás fejlesztésére hivatkozva elrendelték a Sárospataki Teológiai Akadémia következő tanéve megnyitásának felfüggesztését. Álszent fogalmazásban többek között ezt írták:

„[...] felhívjuk a Főtiszteletű Elnökséget, hogy a Sárospataki Kollégium régi és jó evangéliumi hagyományainak megőrzése érdekében is, szíveskedjék megtenni a szükséges intézkedéseket, hogy a Theológiai Akadémia megnyitását [...] elhalasszák

⁴⁶ FEKETE, „A Lelkészképző Intézet”, 223., valamint TIBORI, *Három tanulmány*, 102–110.

⁴⁷ HÖRCSIK Richárd, „A Sárospataki Református Kollégium a rendszerváltás idején”, *Sárospataki Füzetek* 19, 4. sz. (2015): 137–156.

[...] szíveskedjék az iránt is intézkedni, hogy a további határozatokig a Theológiai Akadémia hallgatói a debreceni és a budapesti Theológián kérjék felvételüket.”⁴⁸

Ennek értelmében tehát a pataki Kar, a konventi intézkedéseknek megfelelően Debrecenbe kényszerült irányítani a hallgatóit, akik szeptemberben meg is kezdték a tanulmányaikat az ottani teológiai Akadémián.

Már maga az a tény is sok feszültséget hozott, hogy a sárospatakiak elég nehezen illeszkedtek be az új kollégiumi és nagyvárosi környezetbe. Tóth Endre jelentésében úgy fogalmazott, hogy a Patakról jött hallgatók „*másodrangú helyet láttak maguk előtt a debrecenieikkel szemben.*”⁴⁹ A professzorok és részben a diáktársak iránt érzett bizalmatlanság légréteget fokozta a korábban megszokott családias pataki környezet eltűnése. Számos visszaemlékezés utal erre.

„A Református Kollégium [...] egy hatalmas, rideg épülettömb a mi kedves, diákjai számára meleg otthont nyújtó Pataki Főiskolánkhöz képest. És milyen nehéz ide bejutni! Legalább három hivatalos szervhez kellett bekopogtatnom, és csak miután a klerikális bürokrácia ez őserdején áthatoltam, sikerült végre a harmadik emeleten lévő, pont 100 lépcső megmászása árán elérhető, télen megfagyással fenyegető, nem éppen kedves szobámba bejutni. [...] Arról, hogy milyenek a professzorok, nem írhatok, mert velük találkozni, és nem is beszélve arról, hogy szót váltani, nem lehet. A diákokról nem tarthatok egyelőre beszámolót, mert egyszerűen nem merünk velük szóba állni, úgy értesülvén, hogy köztük több besúgó, ilyen meg molyan párti van.”⁵⁰

A bizalmatlanság mellett a bizonytalanság is nehezítette a patakiak debreceni életét. Ugyanis a háttérben reménykeltő hírek jöttek Patakról: a Tiszáninneni Református Egyházkerület nem adta fel a harcot, október 15-én a Közgyűlés a korábban idézett konventi határozat ellen foglalt állást:

„[...] a Közgyűlés az Egyetemes Konvent Elnöksége által felhozott érveket nem találja olyan súlyosaknak és meggyőzőeknek, hogy azok alapján vállalni tudja a felelősséget az Egyházkerület gyülekezetei előtt Akadémiájának megszüntetéséért [...] sajnálattal állapítja meg, hogy mindazokat az intézkedéseket, amelyek ebben az ügyben eddig történtek, sem egyházi törvényeinkkel, sem egyházalkotmányunk szellemével nem találja összeegyeztethetőnek. Ezért arra kéri az Egyetemes Konventet és az Országos Zsinatot, hogy a Theológiai Akadémia megszüntetése

⁴⁸ SRKLT. Püspöki irattár 1951. P. 63–64.

⁴⁹ TtREK. Kézirattár, 8308/11. s., 1–7. Dékáni jelentés, a debreceni teológusok egy csoportjának (a Sárospatakról jött teológusok nagyobb részének!) engedély nélküli eltávózása ügyében, Debrecen, 1951. november 10.

⁵⁰ BARÁTH, „Sárospataki exodus...”, 45.

kérdésében eddig kiadott rendelkezéseket és intézkedéseket törvényeinknek és alkotmányunknak szellemében vizsgálja felül [...] kinyilvánítja, hogy továbbra is ragaszkodik a Sárospataki Theológiai Akadémiájának fenntartásához, nem járulhat hozzá annak megszüntetéséhez [...]”⁵¹

Természetesen a volt pataki diákok csakhamar tudomást szereztek erről. Megcsillant előttük a remény a pataki iskola újraindulásáról, és szervezkedni kezdtek. Alig egy hét múltával váratlan lépésre szánták el magukat. 1951. október 22-én nagy részük vissza-indult Patakra, majd ezek után felgyorsultak az események. A diákok írásban fordultak az Egyházkerület Elnökségéhez, hogy az rendelje el az Akadémia Patakon tartózkodó tanárainak a tanév megnyitását. Az október 23-ai konventi ülésre, Budapestre küldöttség vitte a kérelmet. Mire Pestre értek, az elnökség már túl volt a konventi ülésen, és tudtukra adta, hogy mind az állami és pártvezetés, mind az egyházi vezetés megtiltják az évnitást, ellenkezés esetén azt állam- és egyházellenes tettnek minősítik, és súlyos megtorlást helyeztek kilátásba.⁵² A másnap nyíló zsinati ülésre Patakról érkező tanárokkal is konzultáltak, s miután a diákküldöttség visszament Patakra, az ott csendesnapot tartó ifjúság még aznap elutazott Debrecenbe.

Nagyon tanulságos mindaz, ami ezek után történt a lázadó patakiakkal Debrecenben. Tóth Endrének és a Kar tagjainak köszönhető, hogy nem lett az ügyből országos jelentőségű skandalum, amely tovább nehezítette volna az intézmény helyzetét is. A dékán, a maga „*oknyomozó-történelmi*” gyakorlatának megfelelően készítette el az eseményeket összefoglaló jelentését, ami alapjául szolgált minden további kari, egyházkerületi, zsinati és talán állami kivizsgálásnak.⁵³ A Kar első ízben október 27-én foglalkozott az ügygel. Az ülésen a dékán bemutatta az előző napok eseményeiről készített *Pro memoriát* és annak kiegészítését, a *Tájékoztatót*.⁵⁴

Majd 1951. november 8-án egy részletes vizsgálati eljárás vette kezdetét, amelynek levezetését Pákozdy László Márton prodékán vállalta. Ennek megkönnyítése érdekében egy tizennégy kérdésből álló kérdőívet állított össze, amelynek kitöltésére ő hívta össze a tiszteletes ifjúságot. Egyes részletek tisztázására személyes meghallgatásokon került sor. Ezek végeztével már november 10-én Tóth Endre egy újabb dékáni jelentésben foglalta össze az eseményeket. Magáért beszél a végeredmény: „[...] az egész ügy a mi résziünkről

⁵¹ SZENTIMREI Mihály, „A Sárospataki Református Kollégium, benne a theológiai oktatás és nevelés rövid története a Theológia újraindításáig”, in *A Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiájának Évkönyve, 1991–1996* (Sárospatak: SRTA, 1996), 27.

⁵² Uo., 27.

⁵³ TtREK. Kéziratár, 8308/9. sz., 31. *Pro memoria* a tiszáninneri theol. akadémiai hallgatónak Debrecenből történt távozása ügyében (Tóth Endre kézírása a jobb felső sarokban: Készült 1951. október 22-én). Nyilván erről készült egy másik másolat is, amely viszont 1956. október 18-ai dátummal van ellátva, és megtalálható a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában SRKLt. P. 64. 1722/1951. jelzet alatt. Ezt a dokumentumot közli *A Tiszáninneri Református Egyházkerület babiloni fogsága, Dokumentumok 1948–1957* (Miskolc–Sárospatak, 2006), 33–37. A két szöveg az eltérő datálástól eltekintve teljesen megegyezik.

⁵⁴ *Tájékoztató*, az 1951. október 27-én tartott tanári kari értekezletre (a „Pro memoria” folytatása). Uo.

*nem minősíthető másnak, mint fegyelemsértésnek, igazolatlan eltávozásnak [...]*⁵⁵ Nem akarták felnagyítani a történeteket, ezért sem kívánták az érintett teológusok további személyi felelősségét tisztázó eljárás megindítását. Mert a „*súlyosabb fegyelmi büntetés kiszabása káros következményekkel járna.*”⁵⁶

A fenntartó egyházkerület képviselőjében azonban Péter János püspök továbbra is nyomás alatt tartotta a Kart, mert személyi felelősséget megállapító fegyelmi vizsgálatot rendelt el.⁵⁷ Sőt, maga a Konvent sem fogadta el az 1951. december 6-án tartott elnökségi ülésén a pápai és sárospataki teológusok exodusával kapcsolatos budapesti és debreceni vizsgálati eredményeket. Az intézményfenntartó egyházkerületek elnökségét egyben felszólították a fegyelmi következmények érvényesítésére. Így Tóth Endre kénytelen volt december 8-án újabb kari ülést összehívni, ahol igyekeztek eleget tenni a Konvent és a püspök nyomásának, ugyanakkor próbálták minimalizálni a „*hallgatói veszteségeket*”. Ezért csak négy teológust tanácsoltak el és hetet félévvesztésre köteleztek.⁵⁸ Kovács József találó megfogalmazása szerint:

„Az októberben még autonóm döntést ígérő professzorok immár nem tehettek semmit. Akárhogyan is volt, tény, hogy nem hozott, nem hozhatott hatáskörén belül döntést a kar, hiába »próbálták húzni az ügyet«, hiába próbált meg mindent Tóth Endre, hiába volt az egyházi közvélemény egyhangú támogatása, az 1951-es Magyarországra nem szabad demokratikus, törvényes ügyintézés, folyamatokat visszaálmodni.”⁵⁹

Végül a kicsapott teológusoknak 1951. december 14-én kellett elhagyni az intézményt.

Ezzel véget ért a volt pataki diákok közel négy hónapos tortúrája és egyben az alig egy éve önállóan működő debreceni Teológiai Akadémia megpróbáltatásai is. Tóth Endre és a Kar kiállta a próbát. Magatartásuk, a vizsgálatokhoz való kényszerű hozzáállásuk megmutatta, hogyan próbálták a lehetetlent: mentesíteni a hallgatókat a súlyosabb retorziók alól, mintegy megmagyarázni a feletteseiknek a diákok viselkedésének valódi okait. Ők – állításuk szerint –, ha nehéz szívvel is, de elfogadták a döntést, hogy Debrecenben kell folytatni tanulmányaikat. Valójában őket a Tiszáninneni Egyházkerület október 15-ei határozata és korábbi előjárójuk, Enyedy Andor püspök felhívása tévesztette meg. Ennek hatására érezték úgy, „*[...] hogy ebben a vitában saját egyházkerületük vezetőjét kötelesek támogatni. Azt remélték, hogy Sárospatakra átvonu-*

⁵⁵ BARÁTH, „Sárospataki exodus...”, 46.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ TIREK. II. 2. a. 116. szám. 1951. december 4-én a Debreceni Református Teológiai Akadémia tanári kara rendkívüli ülésén túlnyomórészt az exodus-kérdéssel foglalkozott, amit az ülés jegyzőkönyve mintegy 11 oldalon keresztül rögzített.

⁵⁸ Kotsis Istvánt és Kőrössy Józsefet az Akadémiáról kizárták, Janka Lajost és Kulcsár Istvánt szintén eltanácsolták. Nagy Tibort és Orosz Imrét, Batka Ferencet, Barcza Józsefet, K. Kovács Jánost, Szabó Albertet és Tóth Gábort félévvesztésre ítélték.

⁵⁹ BARÁTH, „Sárospataki exodus...”, 47.

*lásukkal előmozdíthatják azt a célkitűzést, hogy a sárospataki teológia újból megkezdje a működését.*⁶⁰

Tóth Endre nem áldozta fel a pataki hallgatókat, hogy jó pontokat szerezzen az egyházi felettesei előtt, hanem próbálta óvni és védeni őket a hatalom esztelenségével szemben. Szimpátiája egyértelmű volt. Például közvetlenül a Patakról történt visszatérés után tartott előadásában arra kérte a diákságot, hogy *„[...] az atyafiak fogadják engedelmesen, ami történt s tekintsek kegyelemnek, hogy lelkeszi pályára készülhetnek, s ne tekintsek, hogy az erre való készülésre hol van kijelölve a hely!”*⁶¹ Ezzel az egyházi közvélemény előtt is megvédte intézménye becsületét, miközben viselkedésével példát mutatott és „*kálvinista tartást*” sugallt kartársai és az intézmény hallgatói felé is.

Baráth Béla hívta fel a figyelmünket arra, hogy Tóth Endre hagyatékából előkerült néhány olyan fotó, amelyeken a Patakról átjött diákok vidám közösségben láthatók együtt régi debreceni társaikkal.⁶² Az 1950-es évek valamelyik lelkészképesítő vizsgáján készült felvételen Újszász Kálmán egykori sárospataki professzor is jól felismerhető. Ugyancsak érdemes megnézni az 1954-ben végzett diákok tablóját is, amelyen a volt pataki diákok jelenlétének köszönhetően sokkal népesebb hallgatói kör végezhetett Debrecenben, mint korábban. S ami még inkább beszédes, hogy a tablón a pataki kollégium jelmondata olvasható: *„Féljétek az Istent, és néki adjatok dicsőséget.”*

Az új zsinati szabályozások és tanulmányi reformok debreceni hatásai

A pataki *exodus-ügy* lezárása után a Kar figyelme – a fennmaradt jegyzőkönyvek tanulsága szerint – egyre inkább a Teológiai Akadémia külső és belső megújítása felé fordult. Sok tekintetben sürgetett az idő, hogy a Debreceni Egyetemről kivált hittudományi kar magára találjon a teológiai oktatás színvonalának biztosítása érdekében. A belső kényszer először is a közel tízéves, még az 1940-ben elfogadott tanterv megújításának szükségessége jelentette. Akkor még egyetemi karként működtek, amelyet felváltott a „*főiskolai szintű*” oktatás. Ráadásul a korábbi egyetemi kari képzést szorosan kiegészítő, a Kollégium keretei között működő Lelkészképző Intézet is megszűnt 1950-ben. Ennek hiányát pótolni kellett az új körülmények között a lelkészképzés minősége biztosítása érdekében. Az átköltözéssel alaposan megváltoztak az oktatás fizikai körülményei is, komoly helyhiány jelentkezett. Az 1951 szeptemberétől a Sárospatakról átirányított 59 hallgató 70%-kal megemelte a diáklétszámot, ami további problémákat okozott. Az internátusi elhelyezés is gondot jelentett, annak ellenére, hogy Patakról a szükséges bútorzatot is hozták Debrecenbe. *„Még ennek felhasználásával is nagyobb szorosság lett*

⁶⁰ Uo., 48.

⁶¹ *Tájékoztató*. 1951. október 27., Idézi BARÁTH, „Sárospataki exodus...”, 49.

⁶² Uo., 4.

az internátusban – s különösen is elkeseredett hangulatot eredményezett a leányok Dóczyban való és nem kielégítő ’tömegszállása’ – állapította meg Tóth Endre.⁶³

De a külső kényszer is rányomta a bélyegét az új intézmény munkájára. A kommunista hatalomváltással alapvetően megerősödött az egyházakat és azok oktatási intézményeit körülvevő, fojtogató politikai hangulat. Minderre mintegy válaszul az 1951. október 24-én megnyílt VI. Budapesti Zsinat foglalkozott a lelkészképzés szervezeti, oktatás-nevelési és vizsgarendjének megújításával is. A második ülészak november 29-én megalkotta az 1951. évi I. Egyházi Törvénycikket a református egyház teológiai akadémiairól,⁶⁴ amely 1952. január 1-jével, illetve az 1953. október 14-ei zsinati határozat megerősítésével lépett életbe.

A Debreceni Református Teológiai Akadémia oktatási és nevelési életét is ennek az új szabályzatnak az alapján kellett átszervezni, amelyből Tóth Endre szerint „kiérezhető az a törekvés, hogy a teológiai oktatás ne maradjon üvegházi kertészet, de érezhető legyen bent a teológián is a szabad levegő [...]”.⁶⁵ Szerencsére fennmaradt Tóth Endre jelentése a Teológiai Akadémia 1952/53-as működéséről, amelynek alapján érzékelhetjük az említett „reformok” szellemiségét.⁶⁶ A jelentésben visszaköszönnek azok a közegyházi szlogenek, amelyek akkoriban álszent módon uralták a hivatalos „klerikális közvéleményt”. Az elhallgatni kényszerült valóság és a politikai nyomás közötti feszültség jellemezte az összeállítást.

Az elindult változásoknak az eredője – a dékán szerint is – az a zsinati törvény, amely alapján véve eldöntötte a teológiák „összevonását”. Ezentúl „két teológiai akadémián képeztesse a lelkészeket”. Mindenki tudta, hogy ezt a pártállam kényszerítette ki. Tóth Endre persze nem írhatott mást, mint a hivatalos verzió, miszerint ez abból az elgondolásból született, hogy elősegítsék a magyar református egyház egységét. S hogy miért Budapest és Debrecen lelkészképző intézményei maradtak meg? Azért, hogy olyan helyen folyjék a teológiai oktatás, „ahol az új társadalom kialakításának centrumai vannak.” Mert annak helyes légköréhez elengedhetetlen olyan akadémiai székhely, amely valóban a „hegyen épített város”, amely életével példamutató a felnövekvő lelkésznevezdek felkészülésére, amelynek tagjai ennek köszönhetően olyan lelkipásztorok lesznek, „akik az Ige ajándékaiban felszabadultan, a lehető legnagyobb tájékozottsággal vezetik a gyülekezeteket.” Nem pedig olyanok, akik a „tájégyesség hangsúlyozására [...] immáron a történelem lapjaira való hagyományok ’propagálását’⁶⁷ tartván sokszor egyedüli célnak, tájékozatlanok és szűk látókörűek.”

Nyilván itt kimondatlanul is a kommunista ideológia által a Budapesthez és részben Debrecenhez viszonyítva lefokozott, „elmaradott” vidéki Pápáról és Sárospatakról van

⁶³ TtREK. Kézirattár. 8318. 11. sz. Dékáni jelentés, 20.

⁶⁴ Szövegét közli: *A Debreceni Református Kollégium története*, 334–335.

⁶⁵ *Jelentés a Magyarországi Református Egyház Debreceni Teológiai Akadémiája 1952/53. évi működéséről*, 2. 1953. szeptember 20. TtREK. Kézirattár, R 3676.

⁶⁶ Uo., 1–4.

⁶⁷ Olvashatatlan szó.

szó. Tóth Endre tollából olvasni elég fájdalmas, ahogy szeretett alma materét, Pápát, ahol több mint két évtizedet eltöltött, Patakkal együtt ennyivel elintézi. Arról nem is szólva, hogy két évvel korábban még egészen más lelkülettel próbálta tompítani a patyai fegyelmi ügyét nemcsak kollégái, hanem egyházi felettesei előtt is.

A jelentés folytatásából azonban hamar kiderül a dékán említett mondatainak eredője. Saját maguk elé is követendő példaként állítja az egyház kormányzóinak, Bereczky Albert és Péter János püspököknek a teológiákat illető véleményét. Bereczky Albert Budapesten a Ráday Kollégiumban a kibocsátott segédlelkészek előtt ezt mondta:

„Ti itt a teológiai akadémián természetszerű helyzet következtében becsuktátok a Ráday utcai ház kapuját, s a világtól elzárt üvegházban éltetek. Rendkívül kritikus pillanat az, amikor az üvegházban vagy a fűtött levegőjú melegágyban nevelt palántát kiültetik a szabadba [...] Budapestieknek mondotta, de elmondhatta volna a debrecenieknek is.”

A másik püspök iránymutatása ítéletmondás is volt a teológiák eddigi életéről:

„Professzoroknak és teológusoknak úgy kellene működniük, a gyülekezetekkel találkozniuk, hogy rajtuk keresztül a gyülekezetek valóban eligazító világosságot kapjanak, [...] de megértjük belőle, hogy ha ez ilyen irányú működés – óhajítás formájában van is kifejezve – ez azt a tényt jelenti, hogy nem úgy van, ahogyan kellene lenni.”

A két kijelentést komolyan kell venni a debreceni Teológiára nézve is – figyelmeztet Tóth Endre. Ennek megfelelően a zsinati határozat feladatul tűzte ki az új szabályzat elkészítését. A bibliai tudományok óraszámainak jelentős növelése – mintegy 50%-os bővítés – és a filozófiának minimálisra csökkentése volt az első lépés. A „*tülméretezett gyakorlati teológiának*” határt kellett szabni, bár az ígéhirdetési gyakorlat továbbra is fontos maradt. Ugyanakkor az új trendnek megfelelően megjelentek az új tantárgyak: a magyar református egyházi élet ismertetése, a magyar népköztársasági alkotmány és az abból folyó ismeretek előadása, „[...] *hogy így a teológus egyházunk és államunk valóságos életét megismerhesse és állandó kapcsolatban lehessen azzal.*” Helyet kapott az ökumenika is, hogy a teológus kellő kitekintést kapjon az egyházak közötti most folyó együttműködésről. Az sem véletlen, hogy a kommunista hatalommal jó kapcsolatokat ápoló Békefi Benő nyíregyházi esperest bízták meg az új tanszék vezetésével, illetve hogy Bartha Tibor későbbi debreceni püspököt helyettes tanárként alkalmazták.

A Teológiai Akadémia működésének anyagi háttere is rendeződni látszott. A közoktatásügyi kormányzattal kötött Egyezménynek megfelelően az Állami Egyházügyi Hivatal rendszeresen folyósította a személyi és dologi államsegélyekből a fenntartáshoz szükséges forrásokat, a Kollégium épületeinek karbantartását pedig közegyházi költség-

vetésből fedezték.⁶⁸ Az oktatás munkáját hét rendes professzor, egy tanársegéd és hét előadó látta el. A szemináriumi munka tíz szakszemináriumban folyt. Az első félévben 131, a másodikban 120 hallgatója volt az Akadémiának. A lelki élet ápolása is az előző évek gyakorlatának megfelelően alakult.

Tóth Endrének dékánása első három évében sikerült levezényelnie a Zsinat által előírt változtatásokat. Az újonnan bevezetett, az Állami Egyházügyi Hivatalnak is tetsző tantárgyak és azok előadóinak megjelenését a bibliai tantárgyak körének 50%-os növelésével igyekeztek ellensúlyozni. Ezzel a klasszikus teológiai oktatás színvonalát a megváltozott politikai és társadalmi kihívások ellenére is meg tudták őrizni. Mindeközben mind a kommunista hatalom megtestesítőjének, az Állami Egyházügyi Hivatalnak, mind az egyházi felső vezetésnek is eleget tudtak tenni.

A dékáni tiszttel hosszabbításai: 1953–1958 között

Tóth Endre 1950 őszen kezdődő dékáni tisztsége 1953 őszen járt le. E három esztendő sok küzdelmet hozott számára, és ő érthető módon szeretett volna visszatérni nyugodtabb egyháztörténeti oktatói és kutatói munkájához. Azonban mind az egyházkerület, mind a professzor kollégák arra biztatták, hogy tovább folytassa korábbi vezetői munkáját. Az Egyetemes Konvent az 1953/54. tanévtől újabb három évre dékánválasztotta, a prodeán pedig Pákozdy László Márton lett.⁶⁹ Ennek leteltével ismételtelen felmentését kérte dékánágából, de azt a Konvent nem fogadta el, hanem az 1956/57. tanévre is megerősítették pozíciójában, prodeánnak pedig most Czeglédy Sándort választotta mellé a tanári kar.⁷⁰ Majd a tanév végén újabb egy esztendővel hosszabbították meg hivatalában 1958 őszeig, s ő „*az alázatosok méltóságával vállalta tovább Istentől és felebarátaitól kapott küldetését.*”⁷¹

E háromszori hosszabbítás egyértelműen megmutatja kiváló vezető képességeit. Azt a rendkívüli tehetségét, amellyel a Rákosi-korszak egyházpolitikai zűrzavarai és zátornyai között biztonságosan kormányozta a debreceni Teológia hajóját. Találók Kocsis Elemér professzor kollégájának a Reformátusok Lapjában halálakor megjelent méltató szavai:

„Korának jelentős vezetői közé tartozott [...] Olyan vezető volt, aki eltűnt a rábízott feladatok mögött. Szeretetteljes egyéniségevel olyan légkört tudott maga körül teremteni, amelyben a munkatársak egyénisége kibontakozhatott. Közéleti

⁶⁸ Jelentés a Magyarországi Református Egyház Debreceni Theológiai Akadémiája 1952/53. évi működéséről. 3. TtREK. Kéziratár, R 3676.

⁶⁹ TtREL. II. 2. a. 1952. január 18. 115. sz., valamint lásd: BÖLCSKEI és FEKETE, „Református Teológiai Akadémia...”, 277.

⁷⁰ Uo., 278.

⁷¹ PÓTOR, „Tóth Endre debreceni éve”, 254.

munkája olyan időkre esett, amelyek próbára tették emberségét. Dr. Tóth Endre krisztusi embersége kiálta ezt a próbát.”⁷²

Már az első újraválasztása során egy sor személyi változással kellett szembenéznie. Dékánása nyolc esztendeje alatt aztán megtörtént a kar fiatalítása. A régi nagyok lassan kidőltek, és a helyükre került utódok kiválasztása során már főleg az Állami Egyházügyi Hivatal befolyása érvényesült, így lépésről lépésre „*vonalasabb*” tanárok kerültek a területbe. A tanári kar első nagy vesztesége Makkai Sándor professzor volt, akinek váratlanul bekövetkezett halálával⁷³ régi missziós harcostársat veszítettek el. A Konvent az 1953/54. tanévtől egy új ökumenikai tanszéket létesített, amelynek élére az egyház-kormányzás emberét, Békefi Benő nyírségi esperest nevezték ki, és ugyanitt Bartha Tibort is alkalmazták, aki a forradalom után Péter Jánost követte a tiszántúli püspöki székben. Ugyancsak ekkor vonult nyugdíjba Erdős Károly, az újszövetségi tudományok professzora, akit a rendkívül tehetséges Varga Zsigmond váltott. Az 1953/54-es tanév végén kivált a tanári karból Illyés Endre professzor is. A vallástörténeti tanszékre később Kocsis Elemért, az ökumenikai tanszékre Kecskés Józsefet hívták meg. 1955-től Virágh Sándor hajdúnánási lelkész a bibliai tudományokat oktatta, Pákozdy Miklós az ökumenikai tanszéken tanított, Szabó László Ambrus püspöki titkár pedig az egyházi élet ismereteit oktatta.⁷⁴

A fenti személycserékkel megváltozott a Kar összetétele, s Tóth Endrének kellett egyfajta hidat képeznie a régiek és az újak között. Ez a munka rengeteg energiáját emésztette föl, amiről így vallott egyik évkezdő dékáni beszédében:

„Lefolyt dékáni éveim alatt, tőlem telhetőleg, erőm mértéke szerint igyekeztem ellátni teendőimet. De meg kell állapítanom, hogy nem mindig tudtam egyes intézkedéseknél a Kar összességének egyező véleménye tudatában azokat végrehajtani [...] Amíg még ezen a helyen kell lennem, azon igyekszem, hogy a szükséges kari consensust a főbb kérdésekben érvényesíthessem.”⁷⁵

A konszenzus kialakításának nehézségei nemcsak a tudományos felkészültségben, hanem az új egyházpolitikai vezetéssel kapcsolatos vélemények különbözőségében is megmutakoztak. Arról nem is beszélve, hogy a teológiai tanároktól „[...] *elvárta az önmagát abszolútizáló egyházvezetés, hogy alkalmazkodjanak az egyházkormányzathoz.*”⁷⁶

Aztán mégiscsak felszínre törtek az addig elfojtott indulatok. A csendet a régiek törték meg: Török István és Czeglédy Sándor professzorok ugyanis szót emeltek Péter

⁷² Kocsis Elemér, „Dr. Tóth Endre emlékezete (1899–1970)”, *Reformátusok Lapja* 14, 49. sz. (1970): 1.

⁷³ BÖLCSKEI ÉS FEKETE, „Református Teológiai Akadémia...”, 276.

⁷⁴ Uo. 277.

⁷⁵ TtREK. II. 2. a. 24. Jegyzőkönyv a Debreceni Református Teológiai Akadémia tanári karának 1956. évi szeptember hó 12. és 13. napján tartott I. rendkívüli üléséről.

⁷⁶ BÖLCSKEI ÉS FEKETE, „Református Teológiai Akadémia...”, 278.

János püspöknél két tanítványuk ügyében, akik 1954 márciusában nem olvasták fel az általuk végzett istentiszteleten az MKP-nak a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről szóló párthatározatát, hanem egyszerűen csak prédikáltak.⁷⁷ Később Török István odáig ment, hogy az 1956. december 12-ei debreceni egyházmegyei értekezleten – a forradalom bukása után másfél hónappal – a lelkészek előtt ki merete jelenteni: „*Ez az egyházkormányzat voltaképpen évekkal ezelőtt megbukott [...] amikor [...] az igehirdetés szabadságát veszélyeztette, a teológiai kritikát elnémitani s a lelkiismereti szabadságot elnyomni próbálta.*”⁷⁸ E szavak következménye már sokkal súlyosabb lett, mint öt évvel korábban a pataki exodus-ügynek. Ez már meghaladta a dékán illetékességét, és az Állami Egyházügyi Hivatal maga folytatott vizsgálatot Török István ellen 1958 januárjában, és egy időre el is tiltotta a katedrától.⁷⁹

Korábban úgy tudtuk, hogy az 1956-os forradalmi események elkerülték a Kollégiumot, mivel a hallgatók egy része október végén és november elején hazautazott a szüleihez, és az előadások is két hétig szüneteltek. „*A forradalom alatt csend és rend volt a Kollégiumban*” – emlékezett az egyik teológus.⁸⁰ Akik maradtak, azok közül viszont többen átélhették a városi eseményeket. „*Az első lövéseket október 23-án hallottuk a városból egy esti ábítat alkalmával. Emlékszem, hogy dr. Varga Zsigmond professzor úr szolgált közöttünk, aki érthető szorongással mondta, megállva egy pillanatra szolgálatában: Na, ettől félttem, Istenem, mi lesz ebből!*”⁸¹ Az újabban napvilágra került visszaemlékezésekből kiderül, hogy a Kollégiumban tartózkodó hallgatók közül néhányan részt vettek a forradalom eseményeiben. Például a Debrecenből Budapestre történő élelmiszer-szállításban. „*A diákok ezreivel néztük az utcán a nagy történelmi mozit. Fűrészeltem a Sztálin-szoborból egy eltört, húscentis vasfűrészszel úgy, hogy az eső miatt bele is bújtam a szoborba*” – emlékezik vissza Szabó Dániel.⁸² Sőt éppen neki sikerült Pestről Debrecenbe hazamenekítenie Péter János püspök leányát is. Sajnos az egyházkerületi levéltárban éppen az 1956–58-as kari tanácsi jegyzőkönyvek hiányoznak. Így nehezen rekonstruálhatók a forradalom alatt történtek, mint ahogy az azt követő hónapok eseményei is. Fél évvel később Tóth Endre az évváró dékáni jelentésében diplomatikusan csak annyit állapított meg, hogy „*ha némely vonatkozásban éreztették hatásukat a külső események, Isten egyre inkább jóra fordította ezeket a tényezőket, és az ifjúság érettebben került ki az eseményekből az év során, mint amilyen az év kezdetén volt.*”⁸³

A töredékes források alapján azonban mégis megállapítható, hogy az egyházkerületben és a Kollégium intézményeiben a forradalom után tovább folytatódott a „nyomasztó

⁷⁷ Kovács Tibor, *Orando et laborando. Részletek, visszaemlékezések régi naplók alapján* (Debrecen: DRHE, 2006).

⁷⁸ TIREK Kézirattár Analekta 2887, 1.

⁷⁹ *Hit–Tudomány–Közélet*, 140.

⁸⁰ SZABÓ Dániel, *Arany János Etikája 1958* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2024), 49.

⁸¹ Uo., 50.

⁸² Uo., 51.

⁸³ A Debreceni Teológiai Akadémia évváró közgyűlése, *Reformátusok Lapja* I. évf. 16. sz. 1957. július 14, 1.

egyházi légkör”, amelynek több fiatal lelkész és teológus is áldozata lett Debrecenben.⁸⁴ A Teológián uralkodó közhangulat sem volt fényesebb. A korábban békésnek tűnő kari üléseket felváltották a feszültségektől sem mentes tanácskozások. Erre utal például a kari tanács 1957. február 4-én tartott rendkívüli ülése, amelyet Tóth Endre az Egyetemes Konvent nyomására volt kénytelen összehívni⁸⁵ a dékáni és a prodékáni tisztek betöltése miatt. Ezt a Konvent, a Kollégium külön igazgatótanácsi elnökségének megkerülésével akarta kieszközölni. Mind a két tisztség szavazásának többször neki-futottak. A vita hevében a máskülönben mindig csendesnek mutakozó Pákozdy László Márton professzor a személyével kapcsolatban elhangzott kritikákra a következőképpen fakadt ki:

„Az elmúlt félesztendő során, [...] az Akadémia falain belül is, kívül is, olyan teológiai besorolások történtek, hogyha azoknak a mértékét reám alkalmaz-zák – már pedig alkalmazzák – akkor én sem a barthianizmus, sem a pietiz-mus táborához nem tartozom. Szükségképpen áll reám a harmadik lehetőség: [...] a hivatalos teológia likvidálandó képviselője vagyok s oly elvek alapján teológizáltgattam csak – most egy körlevél kevésbé óvatos és hivatalos frazeoló-giáját használom –, amelyet a XX. pártkongresszus leleplezett.”⁸⁶

A Kollégium külön Igazgatótanácsának jelentéséből⁸⁷ jól érzékelhető a forradalom utáni időszakban is az államhatalom gátlástalan befolyása. A következő eseményről kapunk például tájékoztatást: díszdoktorrá avatták K. H. Ting kínai püspököt „*azzal a tudattal, hogy a doktorrá avatással is erősödtek azok a szálak, amelyek [...] népünket a hatalmas kínai néppel a békéért folytatott munkálkodásban összekapcsolják.*” A Teológiai Akadémia tanári kara 1957. november 23-án nyilatkozatot fogadott el, miszerint mindaddig nem tudunk kivergődni egyházunk fájó kérdéseiből, „*amíg szembe nem nézünk az erőszakos hatalomátvétel támasztotta rendbontással és jogi bizonytalansággal, és el nem követünk mindent ezek orvoslására.*” Előbb döntöttek a Péter János püspök iránti lojalitásról, majd Bartha Tibort „*Isten iránti hálával*” fogadják Péter János örö-kébe azzal, „*hogy szolgálata egyházunk gyógyulásának útján Isten áldott eszköze lesz!*” De a budapesti tanári karral együtt a debreceniek állást foglalnak az atomfegyverkezés és a háború ellen is. Végül az Országos Béketanács 1958 áprilisában a Debreceni Teológiai

⁸⁴ BÖLCSKEI ÉS FEKETE, „Református Teológiai Akadémia...”, 280. Szabó Dániel idézett visszaemlékezé-séből tudjuk, hogy 1958-ban őt és két diáktársát, Irlanda Sándort és Fekete Szücs Gyulát a II. lelkész-képesítő vizsgán buktatták meg, ami megfosztotta őket a későbbi lelkészi szolgálatról. Szabó Dániel be-számolója szerint *Arany János etikája* című dolgozatát, amelyet később az államhatalom titkosszolgálati eszközökkel is keresett, Tóth Endre prodékán rejtette el, szabálytalanul, saját otthonában.

⁸⁵ TtREL. II. 2. a. 24.

⁸⁶ Uo., 4.

⁸⁷ TtREK. Kézirattár, R. 4303. sz. *A Debreceni Református Teológiai Akadémia és Gimnázium külön Igazgatótanácsának ülése*, 3 oldal (1958. május 5-én).

Akadémián konferenciát tart „*a lelkipásztorok és a gyülekezetek számára is biztos alapot nyújtó békemunkában való részvételre.*”⁸⁸

Mindezt nem volt könnyű végigsziszttálni Tóth Endrének az Akadémia, a professzor kollégák és a teológus ifjúság életének zavartalan biztosítása érdekében. 1957 márciusában 58 éves korában be is nyújtotta a dékáni tisztról való lemondását „*betegségére való hivatkozással*”, ami nem a felelősség alól való kibújásáról szólt, hanem „*szórol-szóra betegségéről: kifáradásról s csökkent munkabírásról van szó, amit a klinikai vizsgálat is megerősített.*”⁸⁹ Ezt erősítik meg betegsége miatti hiányzásai a kari tanácsról.⁹⁰ A püspökhelyettes válaszában viszont azt kérte, „*hogy dékáni tisztségét és munkáját az 1956–57 tanév végéig folytassa.*”⁹¹

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a következő tanévben, 1958-ban végképpen visszavonult a dékáni teendők további folytatásától.⁹² Véget ért számára egy rendkívül zsúfolt és terhes időszak, amikor „*[...] a történettudós, aki a történelmet formáló Isten igazságát megismerte, mindig bátran a társadalmi igazságosság ügye mellé állt. Szerette a népet, amelynek a szabadságáért vívott küzdelmei a századok folyamán elválaszthatatlanul egybeforrottak egyházának történetével*” – méltatta Kocsis Elemér.⁹³ Kállay Kálmán professzor pedig – Tóth Endre professzori működésének 30. évfordulóján – hangsúlyozta: „*[...] már az egyetemen is tanúi voltunk annak, hogy áldott munkát végzett és magától jövő módon illeszkedett bele a hittudományi kar életébe. Nemcsak tudása gyümölcseit élvezhettük, hanem meleg baráti szeretetét is, mert ő a szív, a melegség, a szeretet embere.*”⁹⁴

Az utolsó dékáni évek munkája már nemcsak lelkileg, hanem fizikailag is megterhelő volt számára. 1958-ban arról értesülünk, hogy „*időközben [...] egészségi állapotában rosszabbodás állt be, így előreláthatóan betegszabadságát meg kell hosszabbítania.*”⁹⁵ Egészsége azonban gyorsan javult, és ennek köszönhetően már október 24-én a Kar örömmel vette tudomásul Tóth Endre professzor szolgálatba állását, és a felmerült költségeket megelőlegezték számára.⁹⁶ Érthető, ha ezek után inkább az egyháztörténelem oktatásának és kutatásának szívéhez mindig is közel álló világába menekült. Megadatotott számára, hogy 1958-tól haláláig, mintegy 12 esztendőn át dolgozhatott, folytatva termékeny történelmi munkásságát. Érdemes tehát végül dékáni munkáján kívül egy pillantást vetni professzori és egyháztörténelmi kutatómunkájára is, hiszen így lesz teljes a róla alkotott képünk.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ TtREL. I. 1. c. 544. (296).

⁹⁰ TtREL. II. 2. a. 24., *Tanári Kari ülés jegyzőkönyve 1957. május 15.*, XI. rendes ülés.

⁹¹ TtREL. I. 1. c. 544. (296).

⁹² Sajnos a lemondásával kapcsolatos további dokumentumok, például az ide vonatkozó kari tanácsi jegyzőkönyvek hiányoznak a levéltári anyagból.

⁹³ Kocsis, „Dr. Tóth Endre emlékezete”, 1.

⁹⁴ TtREL. II. 2. a. 64.

⁹⁵ TtREL. II. 2. a. 24. 1958. október 24. II. rendes ülés, 64. sz.

⁹⁶ TtREL. II. 2. a. 24. 1958. november 28. III. rendes ülés, 8. sz.

„Bandi Bácsi”, a professzor

Tóth Endre sokoldalú tudós volt,⁹⁷ aki munkatársai, tanítványai szerint jó emberismerőként szíven viselte tanítványai sorsát. Egész életében, így a debreceni évei alatt is, a „*pápai közvetlenség*” jellemezte. Jó hangulatú órákat tartott, előadásait történeti anekdotákkal fűszerezte. Szinte folyamatosan mesélt, s ezzel magával ragadta hallgatói figyelmét. Jó vizsgáztató volt, tanítványai ezért is szerették, s még Debrecenben is „*Bandi bácsi*”-nak nevezték. Pályamunkák írására is ösztönözte tanítványait, akik közül többen az ő személyiségének hatására szerették meg az egyháztörténetet.

„Emberi arcához tartozik az is – írja kiváló kutatója, Pótor Imre –, hogy a kegyes, jellemes professzor sok betegséggel küzdő egyszerű és méltóságteljes életet folytatott. Többször hangsúlyozta növendékei előtt: »Nem szégyenlem a Krisztus evangéliumát, mert Istennek hatalma az minden hívő üdvösségére.«”⁹⁸

Nagy szakértelemmel és az adatok feltétlen tiszteletben tartásával dolgozott. Megszállott kutató volt. Tanítványai előtt gyakran hangoztatta: „*Harminc Tóth Endrének kell dolgozni, hogy egy Révész Imre alkotni tudjon.*” Leíró és értékelő munkamódszert alkalmazott, ahogy még Pápán Thury Etelétől tanulta. Ez érvényesült előadásaiban is. Az ötvenes évektől kezdve a teológián a magyar egyháztörténet alaptankönyve a Bíró–Bucsai–Tóth–Varga⁹⁹ szerzői négyes munkája volt. Ehhez Tóth Endre kiegészítésül kézirat gyánánt hallgatói kezébe adta további három jegyzetét.¹⁰⁰

Professzori működésének része volt az „*egyháztörténeti ismeretterjesztés*” munkája is. A sajtó hasábjain haláláig több száz tanulmányt, cikket publikált.

„Írásaiból az derül ki – írja egykori tanítványa és tanszéki utódja, Csohány János –, hogy értette és töretlenül vállalta azt az utat, melyet Isten a Magyarországi Református Egyháznak az új társadalomban kijelölt. Történelmi munkájával az eligazítás, tanítás szolgálatát végezte nemcsak a tanórákon, hanem cikkeivel és ünnepélyeken, tanfolyamokon elhangzott, de kiadatlan beszédeivel egyaránt.”¹⁰¹

⁹⁷ HÖRCSIK Richárd, „Tóth Endre (1899–1970)”, in *Őrállóvá tettek*, 558.

⁹⁸ PÓTOR, „Tóth Endre születése”, 33.

⁹⁹ *A magyar református egyház története* (Budapest, 1949).

¹⁰⁰ Lásd erre vonatkozóan: BARÁTH Béla, „Dr. Tóth Endre egyháztörténeti jegyzetei”, in *Pápa és Debrecen*, 65–72.

¹⁰¹ CSOHÁNY János, „Dr. Tóth Endre (1899–1970)”, *Református Egyház* 23, 3. sz. (1971): 53.

A debreceni egyháztörténész

Tóth Endre egyháztörténeti munkássága rendkívül sokrétű.¹⁰² Nyomtatásban közel 500 publikációja jelent meg, kéziratban további 75 maradt. Egyszerre volt az egyháztörténet tudományának magas szintű művelője és a tudományos ismeretterjesztés kiváló mestere, akinél a „*gyülekezeti érdek és a tudományos igény szorosan fonódott össze.*”¹⁰³

Történeti munkásságát alapvetően két iskola hatotta át. Először is a pozitivisták történetiszemlélet és módszere volt meghatározó számára. Jelentősebb munkái igen alapos levéltári forráskutatáson alapulnak, s ezzel folytatója lett a 19. század végi protestáns pozitivisták egyháztörténészek munkásságának. Ugyanakkor írásaiból kitűnik a két háború között uralkodó szellemtörténeti iskola befolyása is. E kettő ötvözéseként születnek meg egyházkerületi, egyházmegyei és egyházközségi tanulmányai. 1950-ben írja: „[...] *egyházunk egyik legradikálisabb feladata [...] történetének olyan új feldolgozása, amely anyagának tekintené az eddigieknél sokkal nagyobb mértékben a magyar református népet.*”¹⁰⁴

Az említett két nagy iskola mellett azonban leginkább a „*Szentírás felé forduló lelkület*” határozta meg történelemszemléletét, aki – egykori kollégája, Módis László szerint – az egyháztörténetben voltaképpen az üdvtörténeti szempontokat kutatja és tárja fel.¹⁰⁵

Zoványi Jenő jellemzése alapján Tóth Endrét későbbi kutatói szívesen nevezik a „*szelíd ortodoxia*” képviselőjének, amit maga is elfogadott.¹⁰⁶ Ugyanakkor elkötelezett híve volt a 20. század első felében jelentkező egyházi ébredési mozgalmaknak is. Mindez a Szentíráshoz és a református tradícióhoz való ragaszkodásában keresendő. Ezért is foglalkozott nagy előszeretettel az egyházközségek és -megyék kutatásával. Nála a történeti adatok és tények „összehordása” sohasem jelentett öncélt, hanem mindig arra használta őket, hogy erősítse a lelkészek és hitvalló reformátusok öntudatát. Ezért fordult ismételten a tudományos ismeretterjesztés műfajához is, amivel nemegyszer kortársai bírálatát is kivívta.¹⁰⁷

Debreceni dékáni teendői mellett sem feledkezett meg a kutatói munka fontosságáról. Főleg miután megszabadult az intézmény vezetésének terhei alól, egyre több ideje jutott a kutatásra és a publikációra. Különösen a Heidelbergi Káté 400 éves évfordulója kapcsán mélyedt el annak történetében. Nem véletlen, hogy 1967. május 5-én

¹⁰² Lásd erre vonatkozóan a következő tanulmányt: HÖRCSIK Richárd, „Tóth Endre történetírói munkásságának helye a magyar történettudományban”, in *Pápa és Debrecen*, 73–81.

¹⁰³ CSOHÁNY János, „Tóth Endre élete és működése”, in *Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára*, szerk. BARCZA József (Debrecen: Debreceni Református Kollégium, 1989), 135.

¹⁰⁴ TÓTH Endre, „Egyháztörténelmi tanúságok”, *Református Egyház* 2, 12. sz. (1950): 23.

¹⁰⁵ MÓDIS László, *Emlékezés Dr. Tóth Endre professzorra*, Kézirat. TtREL, I. 8. 4–5.

¹⁰⁶ CSOHÁNY János, „A tanúságtevő történetíró”, *Református Egyház* 41, 7. sz. (1989): 149.

¹⁰⁷ TtREK. Kézirattár, 8308/6. *Erdős Károly és Soós Béla egyetemi magántanári habilitáció iránt benyújtott kérelméhez melléklet tudományos irodalmi munkásságáról*, Debrecen, 1942. február 17. 8.

ő tarthatta a jubileumi ünnepségek fő előadását a debreceni Nagytemplomban.¹⁰⁸ Számos publikációja jelent meg e tárgyban, melyek közül legjelentősebb 1965-ből a „*Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban*”¹⁰⁹ című tanulmánya. Tóth Endre tanári és tudományos tevékenységével iskolát teremtett, ösztönözve a következő generáció egyháztörténezeit.

---

¹⁰⁸ PÓTOR Imre, „Dr. Tóth Endre professzor Pápán és Debrecenben Isten szolgálatában”, in *Tanulmányok Prof. Dr. Dr. Csuhány János tiszteletére* (Sárospatak–Debrecen, 2009), 184.

¹⁰⁹ *A Heidelbergi Káté Magyarországon. Studia et Ecclesiastica I.* (Budapest: MRE Zsinatának Sajtóosztálya, 1965).